

Restauració del relleu del Baptisme de Jesús de l'ermita de Sant Joan de Montblanc

Durant els cursos acadèmics compresos entre 2001 i 2003 a l'ESCRBCC es va restaurar un relleu d'alabastre amb la representació del Baptisme de Jesús procedent de l'ermita de Sant Joan de Montblanc atribuït a l'escultor del segle XVI Damià Forment. A causa del mal estat de conservació i a les característiques de l'ermita, després de la intervenció, es va decidir fer una reintegració il·lusionista a partir de la reproducció del relleu per tal de ser ubicada a l'ermita, traslladant-se l'original a l'Ajuntament de Montblanc.

En els quatre articles següents, i com a mostra de la interdisciplinarietat de la intervenció, s'exposa el perfil històric de l'artista, el procés de conservació i restauració del relleu, l'execució tècnica de la reintegració il·lusionista a la reproducció i la justificació de la mateixa.

Damià Forment i el relleu del Baptisme de Jesús de l'ermita de Sant Joan de Montblanc

En el següent article s'analitza la trajectòria artística i el taller de l'escultor Damià Forment, per tal de contextualitzar el relleu amb la representació del Baptisme de Jesús procedent de l'ermita de Sant Joan de Montblanc atribuït a aquest escultor. La contextualització es completa amb una breu descripció geogràfica i històrica de l'ermita.

Miquel Mirambell Abancó. Professor d'Història de l'Art de l'ESCRBCC. mmirambe@pie.xtec.es

DAMIÀ FORMENT

Damià Forment i Cabot és considerat el millor escultor cincentista de la Corona d'Aragó i un dels més destacats de l'àmbit peninsular. Plàsticament destaca per haver encaminat les seves obres vers un llenguatge cada cop més renaixentista a partir d'un substrat gòticista i dins d'un context en general gòtic.

Nascut a València entre 1475 i 1480, es formà al País Valencià amb el seu pare Pau i el seu germà Onofre fins que l'any 1509 s'instal·là a Saragossa, de manera que desenvolupà el gruix de la seva producció en terres aragoneses. Tanmateix, també va treballar a Catalunya (on va fer estades intermitents entre 1525 i 1537 aproximadament) i a La Rioja, concretament a Santo Domingo de la Calzada, on es va traslladar per fer el retaule major de la catedral d'aquesta població, en la qual va morir el 22 de desembre de 1540, essent enterrat al claustre de l'esmentada catedral.

La seva producció artística és enorme i escampada per una àrea geogràfica força extensa, per la qual cosa va portar una vida itinerant i va comptar amb un taller molt gran i d'estructura complexa.¹

Es tracta del segon fill del fuster Pau Forment i de Beatriu Cabot, al taller del qual va formar-se juntament amb el seu

germà gran Onofre, també escultor. L'any 1499 va casar-se a la seva ciutat natal amb Jerònima Alboreda (filla de Llorenç Alboreda, fabricant de caixes i pintor), amb la qual va tenir quatre filles: Úrsula, Magdalena, Isabel i Esperança.

Com acabem d'exposar, la importància de la família fou clau en la formació artística de Damià Forment, però també ho serà en la seva trajectòria posterior. Així doncs, per exemple, continuà col·laborant amb el seu germà Onofre després d'haver-se instal·lat a l'Aragó i, sovint, a causa de la seva constant itinerància, delegà els assumptes artístics a familiars seus, sobretot a la seva dona Jerònima. D'altra banda també va incloure retrats seus i de familiars en algunes de les seves obres més emblemàtiques, concretament va incorporar el retrat de la seva esposa al retaule major de la basílica de la Mare de Déu del Pilar de Saragossa i el de la seva filla Úrsula al retaule major de la catedral d'Osca.

Els seus orígens artístics, per tant, tingueren lloc en el taller patern, de base gòticista, tot i que la seva ciutat natal li va oferir la possibilitat d'entrar en contacte amb un ambient renaixentista difícil de trobar en una altra ciutat peninsular contemporània. A València trobem des de 1472 els pintors italians Paolo de San Leocadio, Francesco Pagano i Riccardo Quartararo, a més dels Osona, i a partir de 1506 Fernando de Llanos i Fernando Yáñez de la Almedina, acabats d'arribar d'Itàlia. Tots ells pogueren influir en la formació del jove Damià, juntament amb l'ús d'estampes de procedència italiana

1. Medalló amb l'autoretrat de *Damià Forment* situat en un dels nínxols del segon pis, on hi ha representada l'escena de l'Anunciació, del retaule major del monestir de Santa Maria de Poblet (Fotografia: Montserrat Artigau).

i centreeuropea que li forniren models que després va repetir en les seves escultures, sobretot els gravats d'Albrecht Dürer i de Marco Antonio Raimondi.

A València feu obres rellevants, la majoria en el taller familiar, d'entre les quals destaca el retaule del convent de la Puritat de València (1500-1503) perquè és l'única obra documentada del taller valencià dels Forment que es conserva, concretament al Museu de Belles Arts Sant Pius V de València.

La mort del pare, sobrevinguda el juny de 1508, i el fet que el taller passés a ser dirigit pel seu germà Onofre, probablement varen empènyer Damià Forment cap a l'Aragó, de manera que l'1 de maig de 1509 ja el tenim documentat a Saragossa on contractà el peu del retaule major de la basílica de la Mare de Déu del Pilar. Enllestida l'any 1518, es tracta d'una obra clau tant en la seva trajectòria artística particular, com per tot l'Aragó, sobretot a causa de la difusió del nou llenguatge renaixentista.

Sobre l'anada de Damià Forment de València a Saragossa, s'han suggerit diverses hipòtesis, de les quals destaca la possibilitat que la família Forment fos originària del Baix Aragó,

traslladant-se després a València on hauria nascut Damià. Segons Ana Isabel Souto, el poble de Molinos (Terol), amb el qual estigué relacionat la família Forment, sembla que fou decisiu com a enllaç entre Damià Forment i el fet que aconseguís contractar un retaule tan important com el del Pilar per "estrenar-se" en terres aragoneses.²

A partir d'aleshores aconseguí diversos encàrrecs a la ciutat de Saragossa en els quals treballà simultàniament, fins que l'any 1520 contractà el retaule major de la catedral d'Osca, executat entre 1521 i 1534, i que suposà l'expansió per terres aragoneses. Com que en el contracte se li exigí que fos present a Osca mentre s'executés el retaule i com que no podia desatendre els altres encàrrecs, Forment es va veure obligat a desdoblar el taller i incrementar el nombre de col·laboradors. En aquests moments la magnitud i complexitat del taller és notable, ja que se sap que durant l'execució del retaule del Pilar va comptar almenys amb deu ajudants i va haver de recórrer al sistema de subcontractes, mentre que durant la realització del retaule d'Osca va haver d'ampliar el taller amb quinze ajudants més.³

Malgrat que els encàrrecs a l'Aragó continuaren, es traslladà a Catalunya, on contractà el 2 d'abril de 1527 el retaule major del

2. Vista general de l'ermita de Sant Joan de Montblanc després de les darreres tasques de rehabilitació fetes per l'associació "Ermítans de Sant Joan" (Fotografia: Miquel Mirambell).

monestir de Santa Maria de Poblet, una altra obra clau en la seva trajectòria, que significà una aposta decidida envers el llenguatge renaixentista.⁴

Fetes amb alabastre de les pedreres de la Guàrdia dels Prats, Ollers i Sarraí, les peces del retaule de Poblet es treballaren a la vila de Montblanc, on es va ubicar el taller de Damià Forment.⁵ El retaule es va acabar l'any 1529 amb l'ajut de nombrosos deixebles i va comportar un llarg i enutjós plet entre Damià Forment i els monjos de Poblet que es prolongà més enllà de la mort de l'escultor. En el plet se li feren diversos retrets, destacant la seva llarga i reiterada absència a Poblet durant l'execució del retaule, la qual cosa ens informa sobre el funcionament del taller formentí.⁶

El taller es mantingué actiu a Saragossa, Osca i Catalunya fins que el 15 de novembre de 1537 Damià Forment contractà el retaule major de la catedral de Santo Domingo de la Calzada, en el qual va intervenir fins que va morir l'any 1540, essent acabat pels seus deixebles.

Malgrat que només hem ressenyat les seves obres més emblemàtiques, el taller formentí fou molt fecund, gràcies a una estructura que li permetia treballar simultàniament a diverses ciutats. Es tracta d'una organització complexa que no es desdiu de la pràctica habitual de l'època, ja que els artistes del segle XVI solien acollir deixebles, associar-se en companyies i subcontractar feines, però la magnitud i l'extensa àrea geogràfica dels encàrrecs del taller de Damià Forment, fa que no tingui cap paral·lel. Ana Isabel Souto considera que el taller va arribar a comptar amb més de trenta integrants vinguts de Castella, Aragó, València, Catalunya, País Basc, La Rioja, França i Flandes, els quals en el moment de fer l'aprenentatge empraven uns tres o quatre anys de mitjana, malgrat que molts optaven per continuar vinculats amb el mestre després de la seva formació.⁷

El taller funcionava com una empresa mercantil amb diverses seus, que destacava pel treball de l'alabastre. Damià Forment n'era el propietari i director general, i s'encarregava tant de la gerència, com del control de qualitat. Com és lògic, les obres sorgides del taller presenten desigualtats qualitatives considerables, però també sorprenen per una unitat formal que permet identificar-les com un producte "formentí" i, per tant, responen a una "marca de fàbrica". Això es deu al sistema de treball, ja que les obres s'elaboraven a partir de models de fang o traces executats per Damià Forment i que després —malgrat la seva itinerància— supervisava personalment abans de ser lliurades definitivament al client.⁸

Entre la seva clientela, destaquen les més altes jerarquies socials. A tall d'exemple podem citar Alonso d'Aragó, fill natural del rei Ferran el Catòlic, qui li va encomanar l'any 1519 el retaule major de l'església de San Miguel de los Navarros de Saragossa, que va ajudar a pagar el papa Lleó X; o bé el mateix rei Ferran el Catòlic i la seva esposa, Germana de Foix, que intervingueren en el finançament del retaule del Pilar.

Tot plegat va contribuir al fet que Damià Forment gaudís d'una posició social i econòmica envejable, com acredita la possessió de diverses cases, terres i servei domèstic. D'altra banda, cal recordar que es va autoretratar en tres de les seves obres més rellevants (els retaules del Pilar, Osca i Poblet) i que es considerà un èmul dels escultors clàssics Fídies i Praxítel·les, tal i com escrigué en l'epitafi de la làpida funerària del seu deixeble Pedro Muñoz: "*Petro Monyosio, patria Valentina, Damianus Forment arte statuaria Phidiae, Praxitelisque aemulus: alumno suo charissimo ac clienteli suo B. M. flens posuit.*"

Finalment cal destacar que, a més d'escultor, Damià Forment va tenir certa vocació pictòrica: en tres documents apareix citat com a pintor, l'any 1523 va contractar un retaule pictòric per a

l'ermita de San Mateo de Gállego i el 1524 va cobrar pel dibuix d'unes vidrieres per a la basílica de la Mare de Déu del Pilar de Saragossa.

L'ERMITA DE SANT JOAN DE MONTBLANC

D'origen medieval, aquesta ermita es troba dins del terme municipal de Montblanc, a uns 700 metres d'alçada i a uns 3 quilòmetres vers el massís de les muntanyes de Prades, de manera que l'accés a l'ermita només és possible per un camí rural.

Aquestes coordenades han afavorit al llarg de la seva existència el desenvolupament de l'eremitisme, destacant entre els seus estadants Elionor d'Urgell, que sojornà a l'ermita de Sant Joan entre 1414 i 1430, després de la caiguda i empresonament de Jaume d'Urgell, pretendent a la corona aragonesa, i fins a la seva mort.

Sembla que a la segona meitat del segle XV ja hi havia una important edificació a l'ermita. De tota manera, gràcies a un inventari dels béns de l'ermità que hi vivia i que es va realitzar l'any 1573, se sap amb precisió com eren les construccions. L'ermita tenia una capella, una cuina, una saleta, una petita cambra situada al cap de l'escala utilitzada com a dormitori, un altre dormitori i un traster.

La capella tenia tres altars. El principal, dedicat a Sant Joan Baptista, estava guarnit amb un frontal de tela vermella, un altre frontal de pinzell (és a dir, pintat), unes tovalles blanques escacades i un sobrealter de cuir. L'inventari també detalla que tenia un retaule, dues imatges de Jesús crucificat, un portapau de fusta i dues presentalles d'argent.

El segon altar estava dedicat a la Visitació de la Mare de Déu i tenia unes tovalles blanques llistades de blau, un frontal de tela amb unes llistes brodades de seda de color grana i un altre frontal de pinzell.

El darrer altar repetia l'advocació a Sant Joan i comptava amb unes tovalles blanques escacades, un frontal d'altar de tela amb llistes brodades de seda negra, un bací de llautó i una caixa de pi, que contenia diversos objectes litúrgics en el seu interior (vestimentes, tovalles, un missal, una cartella, un calze de peltre, uns corporals, un llibre "oficier" de Sant Joan, una casulla, un maniple, una estola, un sobrepellís, dues presentalles, un breviari, una capsa per a les hòsties, un faristol i una llàntia de llautó).⁹

Malauradament l'inventari no concreta com era el retaule de l'altar principal i no especifica si els altars laterals en tenien. Jaume Felip apunta que, a vegades, quan es feia un inventari no es mencionaven els retaules adossats a les parets perquè

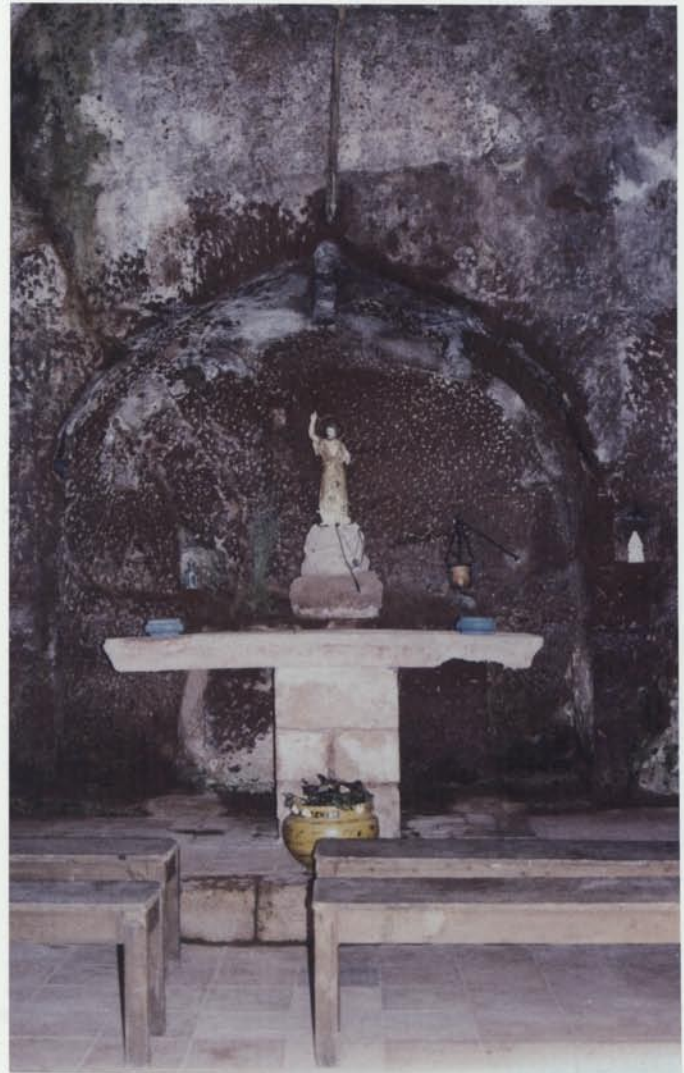
els inventaris de béns intentaven evitar la desaparició dels objectes mobles i, per això, només es centraven en la descripció d'aquests.

Probablement fou això el que succeí a l'ermita montblanquina, ja que el relleu d'alabastre amb el Baptisme de Jesús atribuït a Damià Forment ja devia estar adossat a la paret de l'altar principal de la capella quan es va fer l'inventari l'any 1573. Almenys hi era present l'any 1918 (com ho testimonia una fotografia feta aquest any i conservada a l'Institut Amatller d'Art Hispànic de Barcelona, clixé núm. C-23.568) i hi degué romandre fins a la guerra civil, quan va patir greus destrosses.

Cal recordar que la capella és una balma natural només amb un petit sostre artificial i sense porta. Les parets dels altars són la pròpia roca de la cavitat, tenen fornícules excavades i antigament havien estat enguixades i pintades.

EL RELLEU DEL BAPTISME DE JESÚS

Es tracta d'un bloc d'alabastre de 92 x 64 cm amb la representació de Sant Joan Baptista batejant a Jesús al riu Jordà. Jesús rep el baptisme en actitud de pregària, mentre Sant Joan s'aiguanta la túnica amb la mà esquerra.

3. Altar principal de l'ermita presidit per una escultura de guix de Sant Joan Baptista, el mes de juliol de 2004 (Fotografia: Miquel Mirambell).

El relleu ha patit diverses agressions al llarg de la seva existència. De fet, la fotografia de l'any 1918 confirma que l'obra ja estava molt malmesa a la part inferior, a causa de la devoció dels montblanquins que anaven a l'ermita per rascar les cames de les figures i guarir-se de certs mals. Tanmateix, l'atac més virulent es produí durant la guerra civil, quan fou trossejada.¹⁰

Més endavant, a la dècada dels anys quaranta, es recolliren els fragments que quedaven del relleu i es guardaren a la vila de Montblanc en cases particulars, fins que a la dècada dels setanta es reuniren i es feu un intent de reconstrucció, rejuntant els bocins amb guix escaiola, i dipositant el resultat al Museu Comarcal de Montblanc.

L'any 1999 l'obra fou atribuïda, amb encert, a Damià Forment per Joan Yeguas i Gassó a partir de les similituds formals amb altres obres del taller formentianà i al fet que tenim documentada la presència de l'escultor a la vila de Montblanc en motiu de l'execució del retaule de Poblet. Aquest historiador de l'art es va encarregar, doncs, de posar de manifest l'extraordinària

semblança del cap de Sant Joan del relleu de l'ermita montblanquina amb altres obres formentianes, concretament amb escultures del retaule major de Santo Domingo de la Calzada i del grup escultòric de la Dormició de la Mare de Déu de l'antiga església barcelonina de Sant Miquel, actualment conservat al Museu Nacional d'Art de Catalunya, i part del qual havia estat atribuït l'any 1992 a Damià Forment a càrrec de Joan Bosch.¹¹

Tot plegat, i d'acord amb la cronologia d'aquestes peces, ha fet creure a Joan Yeguas que aquest relleu correspon a la darrera etapa del taller formentianà i que podria haver-se executat entorn de l'any 1535.¹²

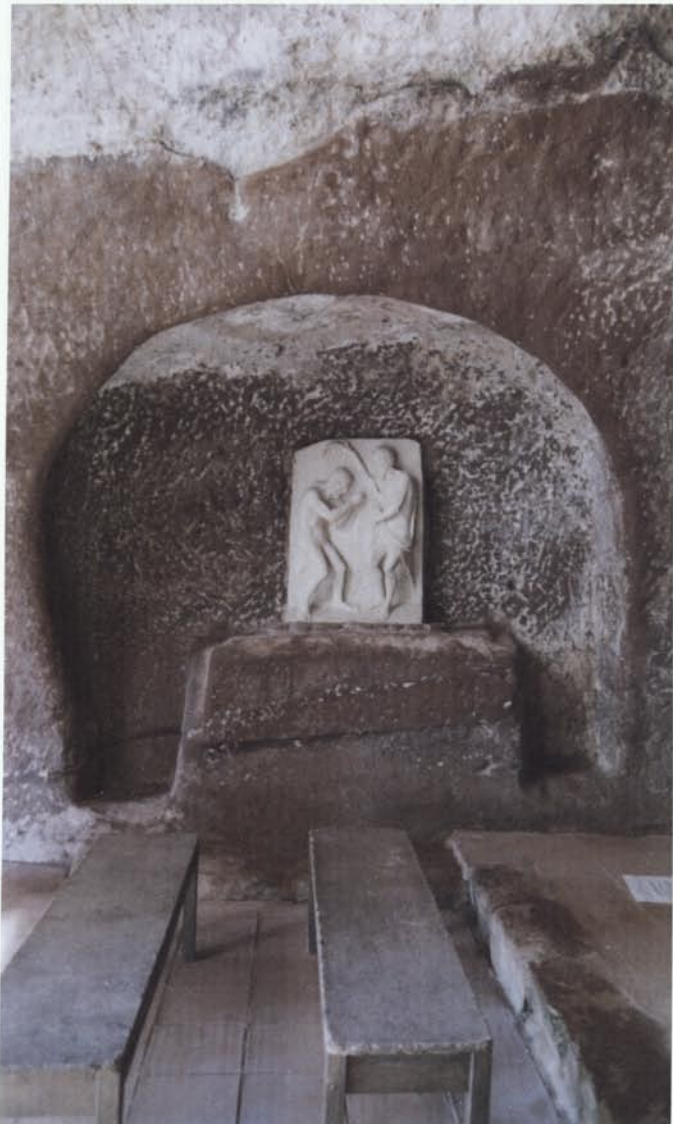
A les relacions proposades per Joan Yeguas, també podem afegir l'extraordinària semblança del rostre i postura del Jesús del relleu del baptisme montblanquí amb el seu homònim de l'escena del Camí del Calvari del retaule major de la catedral d'Osca. Així mateix, cal ressenyar les similituds dels rostres de Jesús i del lladre bo de l'escena de la Crucifixió del mateix retaule d'Osca amb el Jesús del relleu de Montblanc.¹³

Pel que fa a la datació, cal recordar que el retaule d'Osca es va contractar l'any 1520 però que no va passar visura fins l'any 1534, quan es va donar per acabat. Unes dates que no es desdiiuen amb la proposada per Joan Yeguas.

Tot i això, Jaume Felip ha considerat que caldria afinar més l'autoria de l'obra i "malgrat que no descartem aquesta hipòtesi formentiana, alguns trets estilístics podrien apuntar a algun artista no català del segle XVI". Un artista que proposa identificar amb Enric de Borgonya, el qual hauria obrat el relleu del Baptisme de Jesús de Montblanc i el conjunt escultòric de la Dormició de la Mare de Déu de l'església parroquial barcelonina de Sant Miquel suara esmentat.¹⁴

A l'espera de noves dades que ho confirmin o desmenteixin, i com que Enric de Borgonya és un escultor que va formar part del taller formentianà fins a l'any 1535 (primer segurament com a deixeble i, després de l'aprenentatge, com a col·laborador),¹⁵ el més assenyat és continuar mantenint a Damià Forment com a autor del relleu montblanquí, especialment després d'haver exposat l'organització i sistema de treball d'aquest taller cincentista.¹⁶

Per acabar, val la pena recordar que, fins que no es demostrï el contrari, es tracta de l'única escena coneguda amb la representació del Baptisme de Jesús obrada pel taller formentianà,¹⁷ una característica que afegeix interès a la peça i que ha dificultat el procés de reconstrucció de la mateixa.

4. Altar lateral esquerre de l'ermita amb la reintegració il·lusionista feta a partir d'una reproducció del relleu del Baptisme de Jesús obrada per Joaquim Camps a l'ESCRBCC i ubicada aquí el 24 de juny de 2004 (Fotografia: Joaquim Camps).

5. Altar lateral dret de l'ermita amb dues imatges de guix de la Mare de Déu i de Sant Josep, el mes de juliol de 2004 (Fotografia: Miquel Mirambell).

NOTES

¹ Per a un detallat estudi biogràfic sobre Damià Forment, que en aquest article només resumirem breument, podeu consultar Ana Isabel SOUTO SILVA, "Biografía del escultor Damián Forment", *El retablo mayor de la Basílica de Nuestra Señora del Pilar de Zaragoza*. Zaragoza: Fundación Nueva Empresa, Gobierno de Aragón, Cabildo Metropolitano de Zaragoza, 1995, p. XVII-LV. Tot i això no hem d'oblidar-nos de les aportacions de Manuel Abizanda i de Carmen Morte: Manuel ABIZANDA Y BROTO, *Damián Forment. El escultor de la Corona de Aragón*. Barcelona: Ediciones Selectas, 1942; Carmen MORTE GARCÍA, *Damián Forment y el Renacimiento en Aragón*. Madrid-Barcelona: Historia 16, 1992 (Cuadernos de Arte Español, 28) i Carmen MORTE GARCÍA, "Damián Forment, escultor de la Corona de Aragón", *Damián Forment, escultor renacentista. Retablo Mayor de la Catedral de Santo Domingo de la Calzada*. San Sebastián: Obispado de Calahorra y La Calzada-Logroño, Consejería de Cultura del Gobierno de La Rioja, Ayuntamiento de Santo Domingo de la Calzada, 1995, p. 115-175. Per a l'activitat escultòrica de Damià Forment a Catalunya és imprescindible la consulta de Joaquim GARRIGA (amb la col·laboració de Marià CARBONELL), *L'època del Renaixement. S. XVI*. Barcelona: Ed. 62, 1986, p. 52-59 (Història de l'Art Català, IV) i, sobretot, de Joan YEGUAS I GASSÓ, *L'escultor Damià Forment a Catalunya*. Lleida: Universitat de Lleida, 1999 (Espai/Temps, 36). I, finalment, per al període valencià podeu recórrer a Ximo COMPANYY, "La escultura valenciana de Damián Forment", *Damián Forment, escultor renacentista. Retablo Mayor de la Catedral de Santo Domingo de la Calzada...*, p. 97-113.

² Ana Isabel SOUTO SILVA, "Biografía del escultor Damián Forment...", p. XXI, XXII i XXVI.

³ Ana Isabel SOUTO SILVA, "Biografía del escultor Damián Forment...", p. XXXIII.

⁴ Sobre l'estat de conservació i la història material d'aquest retaule, vegeu Montserrat ARTIGAU, Eduard PORTA, "Diagnòstic de lesions i proposta d'intervenció del retaule de l'altar major de l'església del monestir de Poblet", *Unicum* (Barcelona), 1 (2002), p. 12-19; Montserrat ARTIGAU, Eduard PORTA, "Conservació del retaule d'alabastre de l'església del monestir de Poblet", *Rescat. Bullent del Servei de Restauració de Béns Mobles* (Barcelona), 13 (2003), p. 2-3 i també Ramon RIBERA GASSOL, "Dues escultures pobletones a l'Enrajolada. Museu Santacana de Martorell?", *Aplec de Treballs. Homenatge a Lluís París i Bou* (Montblanc), 22, p. 93-99.

⁵ Sobre l'explotació de l'alabastre a Sarraí des del segle XIV al XIX i, més concretament, sobre el paper dinamitzador i propagandístic que va jugar Damià Forment quan va emprar aquest alabastre, en detriment del d'altres procedències, per tal de realitzar algunes de les seves obres escultòriques, vegeu l'interessant article de Montserrat ORTÍ IGLESIAS, "Introducció històrica a l'alabastre de Sarraí (Tarragona)", *Recull de treballs. El Baluard* (Sarrià), 3 (2004), p. 159-199.

⁶ Així, doncs, en l'article 18 del plet se l'acusa d'haver estat un any i un mes sense veure el que s'obrava en el retaule, i en l'article 22 s'especifica "no haver obrat dit Damià Forment dit retaule, ni ésser present quan s'obrava, per això dit retaule resta tan defectuós" (Joan YEGUAS I GASSÓ, *L'escultor Damià Forment a Catalunya...*, p. 30).

⁷ Ana Isabel SOUTO SILVA, "Biografía del escultor Damián Forment...", p. XX.

⁸ Per exemple, per a l'execució del retaule del Pilar se sap que Damià Forment va dissenyar el retaule, ja que com a mínim hi havia una "mostra de llenç" a l'església l'any 1515, i que n'hi havia una altra "traçada amb carbó" a la paret de l'obra del retaule de l'escultor l'any 1517 (Carmen MORTE GARCÍA, *Damián Forment y el Renacimiento en Aragón...*, p. 16).

⁹ L'inventari es conserva a l'Arxiu parroquial de Montblanc, carpeta "Inventaris i registres", núm. II, sense classificar i fou publicat a Jaume FELIP SÁNCHEZ, "L'ermita i el retaule de Sant Joan Baptista de Montblanc (segle XVI)", *Aplec de Treballs* (Montblanc), 17 (1999), p. 62-74.

¹⁰ Durant les destruccions de 1936 no només fou trossejat el relleu del Baptisme de Jesús, sinó que desaparegueren de l'ermita de Sant Joan unes imatges de fusta de Sant Miquel i dos apòstols (potser del segle XV) i una campana datada l'any 1778 [vegeu Francesc BADIA I BATALLA, "Els monuments i objectes d'interès artístic o històric desapareguts o destruïts l'any 1936 a Montblanc", *Aplec de Treballs* (Montblanc), 9 (1989), p. 114].

¹¹ Joan BOSCH I BALLBONA, "97. Atribuït a Damià Forment. Tres apòstols", *Prefiguració del Museu Nacional d'Art de Catalunya*. Barcelona: MNAC, Lunberg, 1992, p. 344-347.

¹² Joan YEGUAS I GASSÓ, *L'escultor Damià Forment a Catalunya...*, p. 46 i 85-87.

¹³ Ho podeu comprovar en les magnífiques fotografies del retaule d'Osca publicades a *El retablo mayor de la Catedral de Huesca*. Restauración 1996.

6. Relleu original del Baptisme de Jesús atribuït a Damia Forment, segons una fotografia de l'any 1918, quan estava ubicat a l'altar principal de l'ermita (Fotografia: Institut Amatller d'Art Hispànic de Barcelona, clixé núm. C-23.568).

Zaragoza: Diputación General de Aragón, 1996. En aquesta publicació, d'altra banda, hi trobareu dos interessants estudis: un sobre la història del retaule i l'altre sobre la seva restauració.

¹⁴ Jaume FELIP SÁNCHEZ, "L'ermita i el retaule de Sant Joan Baptista de Montblanc...", p. 67-70.

¹⁵ Per a més informació sobre aquest escultor, vegeu Joan YEGUAS I GASSÓ, *L'escultor Damia Forment a Catalunya...*, p. 174-175.

¹⁶ És també d'aquesta mateixa opinió Joan Fuguet i Sans: "tots els historiadors

de l'art que hem analitzat el relleu, fos l'original o, millor, una fotografia de l'Arxiu Mas de Barcelona, hem compartit l'opinió que probablement es tracta d'una obra de Damia Forment" [Joan FUGUET I SANS, "Retorn a Sant Joan del relleu sobre el baptisme de Jesús", *El foradot* (Montblanc), 25 (2004), p. 22-23].

¹⁷ S'ha de descartar com a obra de Forment un relleu amb el Baptisme de Jesús conservat al Museu de Belles Arts Sant Pius V de València (núm. inv. 1573). Segons J. José Martín González l'hauria obrat un escultor proper a Diego Siloé al segon quart del segle XVI (vegeu J. José MARTÍN GONZÁLEZ, "La escultura del Renacimiento", *Historia del Arte Valenciano*, 3. *El Renacimiento*. València: Biblioteca Valenciana, 1987, p. 170-171).